

K logickej analýze lingvistického pojmu synonymie

MAREK MIKUŠIAK

Katedra slovenského jazyka. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2. 814 99 Bratislava. Slovenská republika
marek.mikusiak@gmail.com

V tomto článku sa budem zaoberať predovšetkým knihou Barbory Geistovej Čakovskej *Vzťahy synonymie: logická sémantika verzus lingvistické teórie o synonymii*. Na úvod uvedenú monografiu stručne predstavím a následne budem s niektorými, dá sa povedať, ťažiskovými riešeniami teórie polemizovať.

Kniha B. Geistovej Čakovskej nepochybne predstavuje zaujímavý pokus o transdisciplinárne preskúmanie javu synonymie. V prvej časti monografie skúma autorka vzťah synonymie z pohľadu logickej sémantiky, explikuje pojem kognitívneho významu, definuje tzv. LOGsynonymiu a dospieva k záveru, že LOGsynonymia „splňa všetky požiadavky ekvivalenčného vzťahu“ (Geistová Čakovská 2010, 50). Uvedené konštatovanie pokladá autorka za dôležité v súvislosti s tým, ako chápu synonymiu lingvisti, pretože pojem synonymie, s ktorým pracuje jazykoveda, požiadavky ekvivalenčného vzťahu nespĺňa. Samozrejme, lingvisti si obyčajne nekladú otázku, či synonymia je, alebo nie je ekvivalenčný vzťah. Prvá časť monografie venovaná LOGsynonymii preto nielen objasňuje vzťah synonymie z pohľadu logickej sémantiky, ale zároveň ponúka vypracovaný konceptuálny aparát, pomocou ktorého možno tzv. LINSynonymiu skúmať a rozlišovať *rovnosť, blízkosť, rôznosť, prípadne hyponymiu a hyperonymiu*. Súčasťou tohto aparátu je Cmorejova koncepcia semivýrazov, Tichého koncepcia náležitostí a logické pojmy ako reflexívnosť, symetrickosť, tranzitívnosť, L-ekvivalencia, koreferenčnosť a pod. V druhej, rozsiahlejšej časti knihy sa tento konceptuálny aparát uplatňuje pri skúmaní vzťahu LINSynonymie.

Zvolený metodologický rámec pomáha autorke preklenúť problémy spojené s faktom, že „lingvistika neposkytuje uspokojivé koncepcie pre explikáciu kognitívneho významu slov“ (Geistová Čakovská 2010, 13). Kognitívny význam autorka pokladá za myšlienkový obsah výrazu (Geistová Čakovská 2010, 21), ktorý umožňuje komunikáciu a ktorý možno ďalej explikovať ako intenziu, čiže ako funkciu (Geistová Čakovská 2010, 23-24). Pokiaľ dve slová vyjadrujú ten istý kognitívny význam, t. j. pokiaľ signifikujú tú istú intenziu, môžeme ich podľa autorky pokladať za LOGsynonymné. Definícia LOGsynonymie teda vychádza zo sémantiky intenzionálnej logiky. Napriek tomu, že sa niektoré logické nástroje uplatňujú aj pri skúmaní LINsynonymie, analýza kognitívneho významu ako intenzie nie je v rámci skúmania LINsynonymie uspokojivá, pretože neumožňuje skúmať čiastočnú podobnosť významov, ktorá je pre mnohých lingvistov postačujúcim kritériom synonymie. Teoretickým nástrojom takzvaného rozštiepenia kognitívneho významu má byť Tichého koncepcia náležitosti, pomocou ktorej sa autorka pokúša analyzovať kognitívny význam slov jemnejšie, než to umožňuje analýza významu ako intenzie. Okrem faktu, že vzťah LINsynonymie nepredpokladá nevyhnutnú totožnosť kognitívnych významov, autorka zdôrazňuje aj ďalšie dôležité odlišnosti tohto vzťahu od LOGsynonymie. Lingvisti predovšetkým problematiku neredukujú na otázku totožnosti kognitívnych významov, ale zohľadňujú aj nekognitívne významy, ktoré autorka chápe ako stylistické príznaky príslušného slova. Nemenej dôležitým postrehom je fakt, že v lingvistike sa synonymia obyčajne nepokladá za reflexívny vzťah (lingvista obyčajne neuvažuje o tom, že slovo „dom“ je synonymné so slovom „dom“).

Ako som už spomenul, autorka v rámci LINsynonymie rozlišuje rovnoznačnosť a blízkoznačnosť, ktoré sú v opozícii k nesynonymnému vzťahu rôznoznačnosti. Rovnoznačnosť predstavuje to, čo niektorí lingvisti pokladajú za tzv. absolútnu synonymiu; dva rôzne výrazy sú rovnoznačné, keď majú totožný kognitívny aj nekognitívny význam. Pojem blízkoznačnosti je o čosi zložitejší, pretože sa takpovediac rozpadá na tri typy (A, B a C) podľa toho, či majú blízkoznačné slová

A. blízky kognitívny význam a totožný nekognitívny význam

alebo majú

B. blízky kognitívny význam a odlišný nekognitívny význam

alebo majú

- C. kognitívny význam totožný a líšia sa v nekognitívnom význame (pozri Geistová Čakovská 2010, 102).

Autorka v monografii ponúka aj jednotlivé príklady slov, na ktorých sa pokúša demonštrovať uvedené vzťahy. Treba zdôrazniť, že adekvátne metóda skúmania vzťahov synonymie má spočívať predovšetkým na testovaní vzájomnej nahraditeľnosti synonym v vetnom kontexte. Práve na základe tohto testu je potom podľa autorky možné odhaľovať konkrétny typ vzťahu medzi príslušnými slovami. Ak teda chceme potvrdiť napr. rovnoznačnosť, tak po nahradení slova za jeho rovnoznačný korelát nesmie dôjsť k zmene kognitívneho významu, ale ani k zmene štylistického príznaku vetného kontextu.

V tejto súvislosti si však kladiem otázku: Čo navrhovanou procedúrou vlastne testujeme? Ide skutočne o testovanie, ktoré môže priniesť netriviálne výsledky? Tu treba pripomenúť, že vzhľadom na koncepciu semivýrazov a jazykových výrazov sa každá zmena v kognitívnom význame jazykového výrazu prejaví ako zmena výrazu, pretože identita jazykového výrazu je podľa prijímanej teórie daná spojením semivýrazu s určitým kognitívnym významom ($S = \langle s, k \rangle$). Pokiaľ však máme skúmať vzťah medzi dvoma jazykovými výrazmi, zrejme by sme mali vedieť, o ktoré výrazy ide, a to znamená, že by sme mali poznať aj kognitívny význam daných slov. V takom prípade sa potom stačí opýtať, či sú dané kognitívne významy totožné, a nepotrebujeme nič testovať.

Pravda, pri rovnoznačnosti musíme brať na zreteľ aj štylistické príznaky, ktoré sa na identifikácii výrazu nepodieľajú. V takomto prípade má, zdá sa, test opodstatnenie: Podmienkou rovnoznačnosti je to, aby „po vzájomnom nahradení dvoch rovnoznačných slov nedošlo k zmene na úrovni príslušnosti jazykového kontextu do istej štylistickej vrstvy jazyka“ (Geistová Čakovská 2010, 83-84). Treba však povedať, že testovanie rovnoznačnosti vo vetnom kontexte má zmysel a opodstatnenie iba vtedy, ak pripustíme určitú formu kontextualizmu, podľa ktorého (nekognitívny) význam slov, a teda aj uvažované synonymné páry určujeme až v kontexte. Pokiaľ by sme totiž štylistický príznak určitého vetného kontextu určovali na základe štylistických príznakov jednotlivých slov, tak test synonymie nepotrebujeme, pretože sama možnosť testovať by z hľadiska teórie predpokladala poznanie toho, čo má byť informatívnym výsledkom testovania. Inými slovami, ak nepripustíme, že – ako sa nazdáva Mistrík – okrem slov s konštantnou štylistickou hodno-

tou existujú aj slová, ktoré môžu nadobúdať tzv. kontextovú štylistickú hodnotu (Mistrík 1997, 401-402), tak kontextový test synonymie nepotrebujeme. Na druhej strane sa však zdá, že kontextualizmus z hľadiska koncepcie celej knihy nie je prípustný. Pod koncepciou knihy mienim predovšetkým teoreticko-metodologický základ umožňujúci tzv. logickú analýzu, ktorá má byť „v mnohom nápomocná pri teoretickom cizelovaní problematiky blízkoznačnosti a LINsynonymie vôbec“ (Geistová Čakovská 2010, 118).

Už som spomínal, že analýza vzťahu blízkoznačnosti vedie autorku k tomu, aby nejakým spôsobom rozčlenila intenzie blízkoznačných slov na časť, ktorá predstavuje spoločný kognitívny význam (sk), a na časti, ktoré sú síce súčasťou kognitívneho významu oboch slov, avšak sú navzájom odlišné (ok_1/ok_2). Teoretickým nástrojom umožňujúcim formálne zachytenie uvedenej predstavy je Tichého koncepcia náležitostí. Autorka zdôrazňuje, že náležitosti vyplývajú z kognitívnych významov slov a v prípade blízkoznačných slov (typu A a B) musia z čiastočne odlišných kognitívnych významov vyplývať niektoré spoločné a niektoré odlišné náležitosti. Problém je však v tom, že aj v prípade dvojice slov, ktoré nepokladáme za synonymné, môžeme odvodiť spoločnú náležitosť. Teda: Koľko spoločných náležitostí odvodených z rôznych slov musíme odhaliť a akú musia mať povahu, aby sme mohli oprávnene konštatovať, že ide o blízkoznačné a nie rôznoznačné slová? Podľa autorky rozdiel medzi blízkoznačnými (typ A a B) a rôznoznačnými slovami spočíva v tom, že v prípade blízkoznačných slov z ich kognitívnych významov vyplývajú aj také náležitosti, ktoré sú dostatočne konkrétne na to, aby zabezpečili nevyhnutný neprázdny prienik rozsahov daných slov (Geistová Čakovská 2010, 133). V tomto prípade sa autorka odvoláva na istú úroveň konkrétnosti, avšak bližšie ju nešpecifikuje. Namiesto toho predkladá príklad dvojice slov *matematik* a *hudobník* s nasledujúcim vysvetlením: Napriek tomu, že môžu mať tieto slová spoločný prienik rozsahov referencie (je možné, aby bolo jedno individuum aj matematikom aj hudobníkom), nie sú blízkoznačné, pretože ak nejakému individuu „pripisujeme vlastnosť ‚(byť) matematik‘, ide kognitívne o niečo úplne iné, ako keď mu pripisujeme vlastnosť ‚(byť) hudobník““ (Geistová Čakovská 2010, 135). Uvedený argument podľa všetkého vychádza z určitej jazykovej intuície. Nepokladám podobné argumentačné stratégie za márne, otázka však znie, ako nám problém blízkoznačnosti a všeobecne LINsynonymie pomáha riešiť koncepcia náležitostí? Zdá sa totiž, že rozlišovanie medzi blízkoznačnosťou

t'ou a rôznoznačnosťou je v konečnom dôsledku založené na jazykovej kompetencii a intuíciiach.¹

Ako som naznačil, autorka okrem rovnoznačnosti, blízkoznačnosti a rôznoznačnosti uvažuje aj o vzťahoch hyponymie a hyperonymie. Píše:

Hyponymia a hyperonymia sú asymetrické vzťahy medzi slovami, ktoré sa prejavujú aj tým, že rozsah hyponymného slova je úplne obsiahnutý v rozsahu hyperonymného slova. Príkladom môže byť dvojica slov *človek* a *žena*, pričom slovo *človek* je hyperonymom slova *žena* a slovo *žena* je hyponymom slova *človek*. (Geistová Čakovská 2010, 139)

Podľa autorky je dôležité odlišovať vzťahy hyponymie a hyperonymie od vzťahu blízkoznačnosti, „pretože slová v týchto vzťahoch nespĺňajú stanovené podmienky o vzájomnej čiastočnej odlišnosti kognitívnych významov“ (Geistová Čakovská 2010, 140). Nie som si istý, či uvedenej poznámke správne rozumiem, pretože kognitívne významy slov *človek* a *žena* sa podľa môjho názoru vzájomne (aspoň čiastočne) odlišujú. V každom prípade autorka ponúka aj iné rozlišovacie kritérium – tvrdí, že rozsahy slov, ktoré sú vo vzťahu hyponymum-hyperonymum „majú nevyhnutne spoločné prvky, ako to bolo v prípade blízkoznačných slov, nemajú však navzájom odlišné prvky, čím sa od blízkoznačných slov líšia“ (Geistová Čakovská 2010, 141). To, že rozsahy slov *človek* a *žena* nemajú navzájom odlišné prvky, znamená, že hoci do rozsahu slova *človek* patria aj prvky, ktoré sú odlišné od prvkov rozsahu slova *žena*, naopak to neplatí, všetky prvky rozsahu slova *žena* totiž patria nevyhnutne aj do rozsahu slova *človek*. Uvedené kritérium je však podľa môjho názoru taktiež problematické, nepomáha nám totiž rozlíšiť hypero-hyponymický vzťah od blízkoznačnosti typu C, keďže ani rozsahom C-blízkoznačných slov nenáležia navzájom odlišné prvky.

Ťažkosti s rozlišovacími kritériami, ktoré som naznačil, nemožno zanedbať, pretože autorka hypero-hyponymické vzťahy od LINsynonymie prísne odlišuje (Geistová Čakovská 2010, 139). Nenašiel som explicitný argument v prospech potreby takéhoto „prísneho rozlišovania“, avšak v tejto súvislosti je zaujímavý predovšetkým prekvapujúci záverečný obrat autorky, ktorá napokon pripúšťa, že „môžeme... pokladať hyponymiu a hyperonymiu v súlade s niektorými lingvistami tiež za LINsynonymné vzťahy a podporovať prítomnosť takých slov v synonymických slovníkoch“ (Geistová Čakov-

---

¹ J. Dolník v tejto súvislosti píše o tzv. synonymickej kompetencii. Pozri Dolník (2003, 96).

ská 2010, 143). Jednak sa teda autorka vzdáva „prísneho rozlišovania“ a jednak, zdá sa, pripúšťa možnosť, že aj dvojice slov *človek* a *žena*, prípadne *živočích* a *muž*, možno pokladať za synonymá.

Musím povedať, že nemám celkom jasno v tom, aký *teoretický problém* stojí v pozadí diskutovanej štúdie. Autorka uvádza, že sa usiluje o „riešenie synonymie“ (Geistová Čakovská 2010, 100), bližšie však nešpecifikuje, v čom má prípadné riešenie spočívať. Okrem toho sa zdá, že voľba teoretického aparátu ako nástroja analýzy LINsynonymie nebola príliš šťastná. Mnohokrát totiž logická analýza takpovediac „beží naprázdno“. Uveďme príklad:

Nekognitívne významy slov *sopka* a *vulkán* teraz necháme bokom a budeme sa venovať analýze ich kognitívnych významov. Vieme, že ich vzájomne totožný kognitívny význam môžeme v intenzionálnej logike explikovať ako intenziu vyjadrenú napr. ako Sop/Vulk. Na základe čoho však tvrdíme, že ide o jednu a tú istú intenziu? Ako by sme lepšie ukázali napríklad cudzincovi, ktorý sa učí slovenčinu, že tieto dva výrazy majú skutočne totožné kognitívne významy? Uvádzaním spomínaných intenzií by sme didakticky veľmi nezapôsobili, cudzinec by musel jednoducho veriť nášmu tvrdeniu.

Jedným z možných spôsobov by bolo poukazovanie na nevyhnutnosť totožnosti rozsahov daných výrazov. Pre všetky svetamihy a všetky individua platí, že ak tieto individua patria v nejakom svetamihu do množiny individuí s vlastnosťou ,(byť) vulkáň teda do rozsahu predikátu *vulkán*, patria aj do množiny individuí s vlastnosťou ,(byť) sopká teda do rozsahu predikátu *sopka*, a naopak. V nijakom svetamihu neexistuje také individuum, ktoré by bolo vulkánom, a zároveň by nebolo sopkou, a naopak. Nevyhnutná totožnosť rozsahov skúmaných výrazov nás vedie k tomu, že tieto výrazy signifikujú tú istú intenziu. (Geistová Čakovská 2010, 93)

Nepredpokladám, že by cudzinca táto odpoveď potešila, preto uvediem autorkine alternatívne vysvetlenie:

Ďalším zo spôsobov vyjadrenia totožnosti daných kognitívnych významov je použitie koncepcie náležitostí, ktorú sme si priblížili v kapitole II.5. ... Náležitosti, ktoré by sme uviedli v prípade vlastnosti Sop, by sme uviedli aj pre vlastnosť Vulk, a naopak. Preto je Sop a Vulk jedna a tá istá vlastnosť, intenzia. Pre intenziu Sop neexistuje z nej vyplývajúca vlastnosť, ktorá by nevyplývala aj z intenzie Vulk, a naopak. Sop a Vulk

majú tie isté náležitosti, čo je dané totožným kognitívnym významom príslušných slov. (Geistová Čakovská 2010, 93-94)

Z posledného tvrdenia musí byť jasné, že východiskom predchádzajúcich úvah je totožnosť kognitívnych významov rovnoznačných slov *sopka* a *vulkán*. Predchádzajúce úvahy však, ak tomu dobre rozumiem, boli motivované otázkou: „Ako by sme lepšie ukázali napríklad cudzincovi, ktorý sa učí slovenčinu, že tieto dva výrazy majú skutočne totožné kognitívne významy?“ (Geistová Čakovská 2010, 93)

Okrem toho, že nástroj analýz pracuje na niektorých miestach knihy takpovediac naprázdno, treba zdôrazniť aj fakt, že prijatie koncepcie semivýrazov v istom zmysle „podmýva“ adekvátne skúmanie synonymie – samozrejme, pokiaľ má byť tento vzťah analyzovaný skutočne z lingvistického hľadiska. Dôvod je jednoduchý: Prijatá koncepcia semivýrazov, resp. prijatá koncepcia slova nepripúšťa existenciu viacvýznamových slov. To nevyhnutne vedie k opomínaniu známych lingvistických pojmov homonymie a polysémie, ktoré sú v jazykovedných teóriách obyčajne vymedzené aj vo vzťahu k synonymii. Prv než naznačím, prečo je táto poznámka dôležitá, uveďme definíciu LINsynonymie a porovnajme ju so štandardným lingvistickým vymedzením synonymím:

Slovo S_1 z jazyka L je LINsynonymné so slovom S_2 z jazyka L (pričom nemôže nastať prípad, že $S_1 = S_2$) vtt S_1 z L má taký istý alebo blízky, príbuzný význam ako S_2 z L . (Geistová Čakovská 2010, 55)

Naproti tomu v lingvistike sa za synonymá štandardne považujú:

a) formálne odlišné lexikálne jednotky s úplnou zhodou významu (absolútne synonymá) ako i b) formálne odlišné lexikálne jednotky, ktoré nie sú významovo identické, ale len podobné (čiastočné synonymá). (Orgoňová – Bohunická 2011, 58)

Podstatný rozdiel medzi uvedenými vymedzeniami spočíva v tom, že v prvom prípade je formulovaná podmienka odlišnosti slov, kým v druhom prípade je formulovaná podmienka *formálnej* odlišnosti slov, t. j. podmienka odlišnosti semislov. Podľa autorkinej koncepcie napr. v prípade slova *piť* vo význame 1. prijímať tekutinu (*piť* vodu, mlieko) a vo význame 2. cicať (dojča hltavo pilo) ide v konečnom dôsledku o dve rôzne, hoci významovo podobné slová *piť*₁ a *piť*₂. To znamená, že tieto slová sú vo vzťahu LINsynonymie. Z lingvistického hľadiska by však mala byť v tomto prípade reč

skôr o polysémii. Okrem toho môžeme uvažovať taktiež o slove *pit*₃ vo význame 3. piť alkohol (pije ako dúha), ktoré je hyponymom vo vzťahu k slovu *pit*₁. Pokiaľ na základe našich jazykových intuícií odhalíme „kognitívnu príbuznosť“ daných slov, budú taktiež LINsynonymné. V rámci teórie je uvedená možnosť prípustná, lingvisti však podobné prípady klasifikujú ako polysémiu. (Porovnaj tiež možnú analýzu vzťahov medzi výrazmi *nemčinár*₁ vo význame 1. učiteľ nemčiny a *nemčinár*₂ vo význame 2. študent nemčiny; alebo medzi výrazmi *vojak*₁ 1. príslušník armády a *vojak*₂ 2. príslušník armády bez hodnoty.)

Na záver možno konštatovať, že B. Geistová Čakovská spracovala zaujímavú a nesmierne komplexnú problematiku synonymie spôsobom, ktorý môže byť v mnohom podnetný prinajmenšom ako pokus rozlíšiť rozličné stupne či typy synonymných vzťahov. Monografia *Vzťahy synonymie: logická sémantika verzus lingvistické teórie o synonymii* však zároveň podnecuje k otázke, či je teoreticko-metodologický základ skúmania adekvátny vo vzťahu k tomu, čo má byť predovšetkým skúmané, t. j. vo vzťahu k lingvistickej synonymii. Je zrejmé, že v diskutovanej monografii sa uplatňuje takzvaný reduktívny prístup, avšak metodologicky opodstatnené zúženie problematiky, zdá sa, neprináša očakávané výsledky. Možno sa teda pýtať na dôvod nasledujúcej redukcie:

Zdôrazňujeme, že kognitívny význam je primárnym významom v celej oblasti rôznych vzťahov synonymie, pretože dva výrazy nemôžu byť synonymné (LINsynonymné ani LOGsynonymné) iba na základe nekognitívneho významu! (Geistová Čakovská 2010, 74)

Možná odpoveď na moju otázku znie: Uvedené tvrdenie vychádza z definície LOG a LINsynonymie. Problém však spočíva v tom, že jednak sa v definícii LINsynonymie nehovorí o *kognitívnom* význame, a jednak – a to predovšetkým – táto definícia predstavuje akýsi *návrh* ako uchopiť (lingvistickú) synonymiu. Tvrdím, že tento návrh je reduktívny (ako sú reduktívne napokon aj mnohé lexikologické teórie), pretože neposkytuje teoretický priestor na uchopenie synonymných dvojíc slov, ktoré nemajú kognitívny význam (resp. klasickú sémickú štruktúru). Mám na mysli dvojice slov ako napr. žiaľ/bohu/bohužiaľ (časť.), napokon/nakoniec (prísl.), hoci/aj keď (spoj.) a pod. Mimochodom, informáciu o tom, že do synonymických radov vstupujú aj častice, príslovky či spojky, nájdeme na 71. strane diskutovanej knihy.

Literatúra

- DOLNÍK, J. (2003): *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- GEISTOVÁ ČAKOVSKÁ, B. (2010): *Vztáhy synonymie. Logická sémantika verzus lingvistické teórie o synonymii*. Bratislava: aleph.
- MISTRÍK, J. (1997): *Štylistika*. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- ORGOŇOVÁ, O. – BOHUNICKÁ, A. (2011): *Lexikológia slovenčiny*. Bratislava: Stimul.